

ԼՈՒՄԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Նոր Զուղա գաղթօջախի հիմնադրումը եղել է սրանից շուրջ 4 դար առաջ՝ 1606 թվականին:

Քաջ գիտեմալով, որ օսմանյան թուրքերի հետ չի կարող առնակատվել, Ծառ Աբբաս Մեծի խորագիտությունը նրան թելադրեց «...վարել զբնակիչս Հայաստանի ի սահմանս տէրութեան իւրոյ»¹ և, ամայացնելով Հայաստանի գավառներն ու քաղաքները, դժվարություններ ստեղծել թուրքերի համար: Սրանից բացի նորընտիր շահը առավել տենչալի մի միտք ուներ. հայերի ձեռքում և հայերի միջոցով իր տէրությունում զարգացնել արհեստներն ու ծաղկեցնել վաճառականությունը: Եվ նա չսխալվեց: Հայերի աշխատասիրությամբ, աչալրջությամբ ու հմտությամբ, որոնք նախանձելի էին «յաչս արքային պարսից», պարտական եղավ Պարսկաստանը և նրա մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, իր շահավետ վաճառականության հաջողության և, հետևապես, իր ճոխության, շքեղության ու հզորության համար:

Պարսկաստանի նախկին մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, հիմնադրվել է Ղաջարական հարստության հիմնադիր Մահմուդ շահի կողմից: Առավելապես զարգացել է 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբներին, երբ 1597-98 թթ. դարձել է Սեֆյան պետության մայրաքաղաքը, որը պարսից ամենահին քաղաքներից մեկն է: Ըստ պարսիկների՝ Էսֆահան կամ Իսֆահան: Ձեռագիր մատյաններում հայ հեղինակները Սպահանը կոչել են նաև Օոշ: Սպահանը Ասպադանա անվամբ հիշատակում է անտիկ հեղինակներից Պտղոմեոսը: Գտնվում է Պարսկաստանի կենտրոնում, Զայանդերուղ գետի ափին: 17-րդ դարի սկզբներին, երբ Սպահան տարվեցին նաև Հայաստանից հանված հայերը, այն հասավ իր փառքի գեմիթին:

Նախ ասենք, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններից և Հին Զուղայից այստեղ գաղթած տարբեր զբաղմունքի տեր հայերը բնակեցվեցին ըստ իրենց նախկին կարգավիճակի՝ գյուղացիները տեղավորվեցին Սպահանի տարբեր գավառներում, քաղաքացիները՝ Սպահանում, իսկ ջուղայեցիները՝ Զայանդերուղ գետի հարավային ափին, «երեք քառորդ ժամ ճանապարհ հեռի ի մմանէ», փաստորեն այնքան մո-

¹ Թ. Տէր-Յովհաննէս, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, որ յԱսպահան, Ն. Զուղա, 1880, հ. Ա, էջ 19:

տիկ մայրաքաղաքին, որ այն գետի վրա կառուցված մի քանի կամուրջներով միացավ Սպահանին, և անվանեցին այս արվարձանը իրենց մայրսկին բնակավայրի անունով, միայն այս անգամ արդեն՝ Նոր Ջուղա:

Այդ կամուրջներից մեկը կառուցվել է հայ գորավարներից մեկի՝ Ալլահվերդի խանի կողմից և մինչև հիմա էլ կոչվում է այն կառուցողի անունով: Կամուրջն ունի 33 կամարներ, որոնք, իբր, հիշեցնում են Հիսուսի 33 տարիները, երբ նա խաչ հանվեց: Իսկ որպեսզի արգելվի ջրի հոսքը, կամուրջի աչքերից մեկը լցնում են արծաթով: Նոր Ջուղայի հիմնման օրերին ավանն ունեցել է հայաքանակ 6 մեծ և փոքր թաղեր՝ Մեծ Մեղդան (Հրապարակ), Փոքր Մեղդան, Չարսու, Հակոբջան, Վերին և Ներքին Ղարազել, որոնք կառուցապատված են եղել պալատակերպ մեմառներով, իսկ 17-րդ դարի 2-րդ կեսից այդ թաղամասերը համալրվել են ի հաշիվ մայրաքաղաքի այն հայերի, որոնք 1650-ական թվականներին տեղափոխվել են Ջուղայի արևմտյան կողմը և հիմնադրել մի քանի մոր թաղեր, որոնք են. Բարակոփների կամ Բոչերի, Երևանի, Թավրիզի, Դաշտեցոց, Գազքի և Օխսաբադի: Այս թաղերից մի մասն արդեն չկա, մի մասն էլ զուրկ է հայ բնակչությունից: Ներկայիս Ջուղան, գրում է Լ. Մինասյանը, ունի 8 թաղ, որոնք շատ մասերում խառնված են պարսիկ բնակիչների հետ²:

Բացի իրենց գործնական հրաշալի հատկանիշներից, մորջուղայեցիները եղել են նաև ջերմեռանդ, աստվածավախ և կրոնասեր ժողովուրդ: Դրա ապացույցը այն մեծաթիվ և փառահեղ եկեղեցիներն են, որոնք «յըմթացս յիսուն ամաց» նրանք կառուցել են Սպահանում և Ջուղայում: Մեծ է նաև ջուղայեցիների՝ իրենց քրիստոնեական հավատքը հաստատում պահելու պարծանքը, որի համար նրանք անտրոտունջ դիմակայել են բազմատեսակ «հալածանաց, վշտաց, զրկանաց, աղքատութեան... որք սկսեալ են ի ժամանակի թագաւորութեանն Օսմանյան Հօւելի...»³: Մինչ այդ ազատություն և հոգատարություն ստանալով Օսմ Արքայի կողմից, հայերը կամա թե ակամա հաստատվեցին Պարսկաստանում, և յուրաքանչյուր ընտանիք սկսեց հոգ տանել իր տունը կառուցելուն: Ջուղայեցիները, «որք փարթամ էին ճոխութեամբ», քան մյուս գաղթականները, սկսեցին կառուցել իրենց տուն-ապարանքները՝ բարձրաբերձ, լայնամիտ, կամարակապ, ոսկեմկար ծաղկազարդերով: Ջուղայեցիների վաճառականության համբավը քաջ հայտնի է եղել:

Կարճ ժամանակում Նոր Ջուղան բարգավաճել է և արդեն 1620-ական թվականներին ունեցել շուրջ 30 հզ. բնակիչ, դարձել Իրանի առևտրական կապիտալի կենտրոն, մորջուղայեցի հայ վաճառականները՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի միջնորդներ: 1617 թ. շահը, չեղյալ համարելով Անգլիայի հետ կնքված առևտրական պայմանագիրը, ամբողջությամբ մորջուղայեցի վաճառականներին է

² Լ. Գ. Մինասյան, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, Ն. Ջուղա, 1992, էջ 10:

³ Թ. Տեր-Յովհաննես, Պատմություն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. Բ, էջ 293:

հանձնել իրանական հույժ մետաքսի արտահանման մեծաշնորհը: Նրանք հաճախ կատարել են մահ դիվանագիտական հանձնարարություններ: Եվ դա եղել է այն աղբյուրը հարստության, որ հեղեղել է Ջուղան: Դա եղել է և այն, որ ջուղայեցիները կարողացել են կառուցել իրենց թագավորավայել պալատներն ու ապարանքները, բարձրակառույց և գեղեցկաշեն եկեղեցիները: Ծուրջ կես դարի ընթացքում, մինչև 1660-70-ական թվականները, մրանք կառուցել են այնպիսի եկեղեցիներ, որոնց մասին շատ պատմիչներ արդեն դարեր ի վեր պատմում են հիացմունքով ու ակնածանքով:

Ջուղայի ինչպես հին, այնպես էլ մոր պատմաբանները Ջուղայում կառուցված եկեղեցիների թիվը համարել են 24-ը, որոնք երբեմն մույն թաղում կառուցվել են իրար կից ու կողք-կողքի, ինչպես Բագրատունիների երբեմնի մայրաքաղաք Անի՝ իր «հազար ու մեկ» եկեղեցիներով: Այս եկեղեցիներից 6-ը բոլորովին անհետացել են, 8-ի էլ ավերակ հետքերն են միայն մնացել և միայն 10-ն են հաստատուն, «...որոնց մեջ ժամասացություն կը կատարի»⁴: Դրանցից շատերը ունեցել են մահ ամուսն եկեղեցի՝ մատուռ, որոնցից մեծ մասը մինչև հիմա էլ պահպանվում են: Եթե դիտելու լինենք Նոր Ջուղան Սոֆի լեռան լանջից կամ վերից, - պատմում է Լ. Միմասյանը, - ապա այնտեղ տուն ու ծառերի մեջ կտեսնենք սուրբ-սուրբ գմբեթներ, որոնք խոսում են մարդու սրտին և խաղաղություն բերում հոգուն: Նոր Ջուղայի «կրոնաբոյ» եկեղեցիների մամը գաղթաշխարհում շատ քիչ կան, իսկ արվեստի ու նկարչական տեսակետից չկա անգամ Մայր Հայրենիքում: 17-18-րդ դդ. Ն. Ջուղան եղել է հայկական մշակույթի կարևոր կենտրոն: 1630-ական թվականներին Խաչատուր Կեսարացին հիմնել է դպրոց-համալսարան, որտեղ դասավանդվել է երաժշտություն, պոետիկա, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ: Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում աշակերտներին ուսուցանել են եվրոպական լեզուներ և «արուեստ վաճառականութեան»: Մեծ զարգացման են հասել որմնակարչությունը, մանրանկարչությունը, ճարտարապետությունն ու աշուղական պոեզիան: Այն եղել է իրանաբնակ, իսկ հետագայում՝ մահ Հնդկաստանում բնակվող հայության կրոնավարչական կենտրոնը և կոչվել է «Առաջնորդություն Ապահանի և Հնդկաստանի»:

Իրենց մոր բնակավայրում հաստատվելով, հենց առաջին տարում Մեծ Մեղյան թաղում հայերը կառուցեցին իրենց առաջին՝ «անփառաւոր և առանց արձակ շինութեան»⁵ մի փոքրիկ եկեղեցի՝ Ս. Հակոբ Մծբնա Հայրապետի անունով, որով և հիմք դրեցին Ս. Ամենափրկիչ վանքին: Այժմ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին Ջուղայի ամենափառավոր եկեղեցիներից մեկն է, իսկ վանքն իր ամբողջության մեջ ոչ միայն Նոր Ջուղայի և իրանահայության, այլև համայն հայ ժողովրդի պարծանք հանդի-

⁴ Ն. Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 288:

⁵ Թ. Տէր-Յովհաննէս, Աշխատք, Բ. Թ., էջ 1:

սացող հաստատությունն է, որի հոգևորականներից մի քանիսը նստել են Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական զառին: Վանքը տվել է նաև այնպիսի գիտնական ու արժանափիշատակ հոգևորականներ, ինչպիսիք են Խաչատուր Կեսարացին, որի ջանքերով ստեղծվեց տպարան, և որն առաջինն էր ինչպես Իրանում, այնպես էլ ամբողջ Միջին Արևելքում, կամ «տիեզերալույս» Հովհաննես վարդապետը, որ վեճի մտավ իսլամ կրոնավորների հետ իր պարսկերեն թարգմանված «Աւետարանաւ», կամ Սիմեոն վրդ. Ջուղայեցին, որ գրեց քերականության և տրամաբանության գրքերը: Գիտնական հոգևորականների ցանկը, անջուշտ, կարելի է շարունակել, բայց բավարարվենք այսքանով:

1655 թ. երբ Սպահանի հայերը բնակություն հաստատեցին Ջուղայի արևմտյան կողմում, քանդում են առաջին օրերին կառուցված փոքր ու արդեն խաբկված եկեղեցին և դրա տեղը կառուցում ներկայիս փառավոր եկեղեցին, որն ավարտվում է ինը տարվա ընթացքում՝ 1664 թ.: Եկեղեցին ամբողջովին զարդարված է Հիմ և Նոր Կտակարանների որմնանկարներով ու ծաղկազարդերով, որի ծախսը հոգացել է խոջա Ավետիքը, գլխավորությամբ հանձարեղ որմնանկարիչներ Միմասի, Հովհաննես Մրքուզի, Տեր Կիրակոսի, Բարսեղի և այլոց: Վանքի առաջնորդարանի հին շենքը քանդվել է 1860 թ., որի տեղում կառուցվել է երկհարկ մի մոր շենք, իսկ 1915 թ. տաճարի արևելյան կողմում կառուցվել է առաջնորդարանի մեկ այլ շենք: Հիմ առաջնորդարանը 1930-ական թվականներից մինչև 1970-ական թվականները ծառայել է որպես գրադարան, իսկ հետո որոշ մոտոցություններով դարձել առաջնորդարանի գրասենյակ-ընդունարան: 1905-6 թթ. Մայր Տաճարից դեպի հյուսիս, միաբանական խուցերի տեղում, կառուցվել է մի այլ շենք՝ «բարերարութեամբ Թադէոս Տէր Յովհաննեսի, ի յիշատակ իւր հօր՝ Նոր Ջուղայի պատմագիր Յարութիմ Տէր Յովհաննեսի»⁶, որի ճակատին, հախճապակու վրա, մեծ-մեծ տառերով գրված է «Մատենադարան Ս. Ամենափրկչեան վանքի»: Այս շենքը ծառայել է որպես մատենադարան-գրադարան: Վանքի շրջակայքում կա 4 կիսանդրի: Դրանցից առաջինը Մ. Մաշտոցին է, երկրորդը՝ Խաչատուր Կեսարացուն, իսկ գրադարանի շենքին մոտիկ՝ բանաստեղծներ Պ. Սևակի և Հ. Ծիրազի կիսանդրիներն են: 1930 թ. մատենադարանի մոտ կառուցվել է տպարանի մի մոր շենք, իսկ 1975 թ.՝ մի հուշարձան՝ ի հիշատակ 1915 թ. Մեծ եղեռնի մեկ ու կես միլիոն հայ նահատակների:

Վանքի տպարանի առաջին գիրքը՝ «Սաղմոս Դաթի», տպագրվել է 1638 թ.: Այսպիսով, Ս. Ամենափրկիչ վանքը իր մեջ ունի հետևյալ հաստատությունները՝ Մայր Տաճար, տպարան, գրադարան-մատենադարան և թանգարան: 1971 թ. փոխադրվելով նորակառույց շենք՝ մատենադարանը դարձել է առանձին միավոր:

⁶ Լ. Գ. Միմասյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 52:

Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում «թե՛ ըստ ծերոցն աւանդութեան, թե՛ ըստ վկայելոյ ոմանց ձեռագիր թղթոց... եղեալ են բազում ձեռագիր մատենաք: Ոչ պիտիմ ասել,- գրում է Հ. Տեր-Հովհաննիսյանը,- թե Զուղա եղև մատենադարան Հայաստանի՝ յետ գաղթականութեան Հայկազնեայ ժողովրդոցն ի Պարսկաստան»⁷: Հայաստանի գաղթականները, մանավանդ ջողայեցիները, ունենալով մեծ սեր դեպի գիրն ու գրականությունը և լավ իմանալով ձեռագիր մատյանների հարգը, խնամքով պահել-պահպանել են այդ մատյանները, մինչև այն «տարաբաղդ» ժամանակը, երբ «ի բռնաճալ հարստահարութեանց՝ ի Զուղայ (ի 1770-է ց 1790), մինչեւ հայք Զուղայու եւ մանաւանդ առաջնորդք վանին Ամենափրկիչի իբրեւ խոյ վարեցան ի բռնակալութեանն հոսանաց նոյն ժամանակին... լքին գմատենիցն պահպանութիւն... ուստի բազում հին ձեռագիր մատենաք անհետացան եւ կորեան...»⁸:

Հետագայում մեկը մյուսի ետևից սկսել են կառուցվել մյուս եկեղեցիները, որոնցից առաջինը եղել է Ս. Նազարեթ եկեղեցին՝ 1611 թ. (կոչվել է նաև Փռանիշիմի կամ Նորաշեն): Նույն տարում է կառուցվել նաև Ս. Գևորգ եկեղեցին (նախկինում՝ խոջենց ժամ): Երկու տարի անց կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, իսկ 1614 թ.՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Բացի Ս. Նազարեթից, այս երեք եկեղեցիներն էլ այժմ կանգուն և հաստատուն են: Ինչպես պատմում է Առաքել Դավրիժեցին, մինչ այս եկեղեցիների կառուցումը, հայերը սրտանց կապված չէին Նոր Զուղայի հետ և առիթը բաց չէին թողնում թեկուզ գաղտնի Հայաստան վերադառնալու: Այս հանգամանքը խիստ մտահոգում է շահին, և նա մտածում է, «թե որպիսի հնարս հնարեցից վասն ազգին Հայոց՝ զի մի դարձցին յաշխարհն իւրեանց, այլ մնացեն յաշխարհն Պարսից»⁹: Պատճառն իմանալու համար այլակերպված շրջում է փողոցներով և «խօսացուցանէր զժողովուրդսն... մտնէր ի տունս տունս, թե՛ մշամատր եւ երեւելի արանց, եւ թե՛ աղքատաց» իմանալու համար «ընդէ՛ր ազգն հայոց ոչ են ջերմագոյն եւ յոժար կալ ի յաշխարհիս Սպահանայ. զի շէն աշխարհ է եւ ինչելի է, իսկ աշխարհն Հայոց սահրատ է եւ բերան թշմամոյ»¹⁰: Եվ ահա լսում է նույն պատասխանը թե՛ հասարակ ժողովրդից, թե՛ մեծահարուստներից, որ հայերը վերադառնում են Հայաստան, որովհետև այնտեղ է իրենց մեծ եկեղեցին՝ Սուրբ Էջմիածինը, որովհետև այնտեղ է նստում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որովհետև այնտեղ է պահվում Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, որով օրհնվում է սուրբ մեռոնը: Արդեն իսկ լավ ճանաչելով հայերին և այս բոլորը լսելուց հետո, որպեսզի փակի հայերի վերադարձի ճանապարհը, շահը միտք է աճում Ս. Էջմիածինը քանդել և դրա հող ու քարը Պարսկաստան տեղափոխելով մի մոր Էջմիածին կառուցել: Որոշում է նաև

⁷ Թ. Տեր-Յովհաննես, հ. Բ, էջ 15:

⁸ Նույն տեղում, էջ 16:

⁹ Ա. Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Երևան, 1990, էջ 180:

¹⁰ Լ. Գ. Մինասյան, Նոր Զուղայի եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1992, էջ 10:

եկեղեցու տեղը. մի մեծ այգի Ջուղայի հյուսիս-արևելյան կողմում: Եվ այսպես իր մտքի որոշածը կատարելու համար մի օր էլ խոջա Նազարի և իր այլ մեծամեծների հետ գնում է այդ այգին և տեղը ցույց տալով՝ ասում խոջա Նազարին. «Վասն ձեր շինեմ աստ էջմիածին, զի մի վասն այն էջմիածնի կարօտութիւն կրեալ ճվեացին սիրտք ձեր, եւ հրամայեմ գնել բազում ուխտ եւ ջորի եւ սայլ, զի զքար եւ զհող այնր էջմիածնի քանդեալ բերցեն աստ, զի այնու քարով եւ հողով շինեսցի այս էջմիածինս, որպէս զի առանց իմիք երկբայութեան հաստատեսցին սիրտք ձեր ի վերայ մոր շինեցելոյս»¹¹: Բարեհիշատակ խոջա Նազարը, որն իհարկէ, համաձայն չէր շահի առաջարկին, «զի կսկիծ էր սրտի մորս» խափանելու համար շահի որոշածը, ներքուստ խիստ անհանգստացած, բայց արտաքուստ հանդարտությամբ պատասխանում է այսպես. «Թագաւորն ողջ կայցէ, եթէ կամք քո յօժարեսցի շինել զէջմիածին գեղեցիկ եւ հաստատ, կարող ես յարծաթոյ եւ յոսկոյ շինել, թող թէ ի քարէ. եւ զհնչ հարկ է յաղագս քարի եւ հողոյ յայսքան աշխատութիւնս կրել եւ որպէս զի ի հետու եւ յօտար աշխարհէ քար եւ հող բերել: Բաւական եւ բարտք է այս աշխարհիս քարն եւ հողն, եթէ կամիս շինել, սոքօք շինեա, եւ ընդունելի է մեզ»¹²: Այսպիսով, խոջա Նազարին հաջողվում է փոխել արքայի միտքը, բայց, այդուհանդերձ, շահի հրամանով, Թահմազդուլի խանի գլխավորությամբ Սուրբ էջմիածնից բերվում են 15 կտոր քար՝ մոր եկեղեցի կառուցելու համար, որոնք 7 տարի մնում են Սպահանին մոտ Բաթուն գյուղում, մինչև որ գյուղացիների բողոքի հիման վրա քարերը հանվում են այդ գյուղից և մեծ շուքով տարվում «ի Խոջենց եկեղեցին», ուր և պահվում են ցայսօր: Բերվում է նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, ոսկետուփ Ավետարանն ու արծաթյա խաչը: Եվ երբ մոտեցան քաղաքին, հայերն անսահման ուրախությամբ և ոգևորությամբ «...ելին ընդառաջ Լուսաւորչի Աջին՝ խաչվառով եւ Աւետարանաւ» խնկօք եւ մոմեղինօք, եւ երգօք-եղանակօք եւ բազում պատուով հասցրին ի տուն խօջա Սաֆարին»¹³:

Սուրբ էջմիածինը քանդելու և քարերը Պարսկաստան տեղափոխելու արքայի մտադրությունը, ինչպես տեսնում ենք, չի իրականացնում:

Այս բոլոր անցուդարձից հետո, երբ ջուղայեցիները իրենց հույսը կտրում են հայրենիք վերադառնալուց, մոր թափ է ստանում եկեղեցաշինությունը, ու մեկը մյուսի ետևից կառուցվում են Ս. Հովհաննու եկեղեցին, Ս. Կատարինեի մեմաստանը, Ս. Բեթղեհեմը, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և մյուսները:

Նախ ասենք, որ Ջուղայի եկեղեցիների մի մասը ի սկզբանե ունեցել են մեկ ուրիշ անուն, բայց հետագայում, երբ այդ եկեղեցիներ են բերվել արքերի մասունքներ, դրանց անունները փոխվել և կրել են մույն սրբի անունը: Դրանցից են Ս. Ներսեսը

¹¹ Ա. Դավրիժեցի, էջ 183:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 190:

(նախկինում՝ Ավետյաց), Ս. Հովհաննեսը (Ս. Աստվածածին), Ս. Սարգիսը (Ամենափրկիչ), Ս. Նիկողայոսը (Ս. Աստվածածին), Ս. Մինասը (Ս. Լուսավորիչ): Ս. Ամենափրկիչ վանքի Մայր Տաճարը անցյալում հավանաբար կոչվել է մույն սրբի անունով, բայց հետո, երբ Ս. Հովսեփ Արեւմաթացու Աջը բերվել է այդտեղ, անվանափոխվել է: Իրենց կառուցած եկեղեցիները ջուղայեցիները հիմնականում անվանել են այն մույն անուններով, որ ունեին Հին Ջուղայում:

Ջուղայի առաջին եկեղեցին է համարվում Ս. Հակոբ Մ'ծբնա եկեղեցին, կառուցվել է 1606-7 թթ.: Իր փոքրության պատճառով այս եկեղեցին երբեմն անվանել են մատուռ, բայց իրականում դա մի օրինավոր եկեղեցի է, կանոնավոր կառույցով, բեմով, դասով:

Ջուղայի մեծ և վայելչաշեն եկեղեցիներից է նաև Ս. Գևորգ կամ Խոջենց ժամկոչված եկեղեցին, որն իր մեծությունից ու վայելչագեղությունից բացի մեկն է Ջուղայի հնագույն եկեղեցիներից, կառուցվել է 1611 թ. խոջա Նազարի կողմից, որին կոչել են Մ'եծ Խոջա: Գտնվում է Փոքր Մ'եղանում: Ըստ Հ. Տեր-Հովհանյանի, 19-րդ դարի կեսերին բարի մադիկ օգնության հասնելով՝ վերակառուցել են այս եկեղեցին և փրկել անհետացումից: Այս եկեղեցին Ջուղայի հայտնի ուխտատեղիներից է նաև ոչ միայն Ս. Գևորգ գորավարի անունը կրելու պատճառով, այլ նաև այն քարերով, որ 17-րդ դարի սկզբներին Ծառ-Աբասի հրամանով բերվել են Ն. Ջուղա: Որոշ գրչագիր մատյաններում այս եկեղեցին կոչվել է նաև Ս. Էջմիածին:

Հաջորդը Ս. Ստեփանոս եկեղեցին է, կառուցվել է 1614 թ. Հակոբքան թաղում, ժողովրդի նվիրատվություններով: «Է սա մի՞նչ ի մեծաշեն եւ ի բարձրակառույց եկեղեցեաց Ջուղայո», - գրում է Տեր-Հովհանյանը: Ս. Հովհաննես Մկրտչի անունը կրող եկեղեցին կամ Աջի ժամը գտնվում է Չարսու թաղում: Անցյալում կոչվել է Ս. Աստվածածին, իսկ ժողովրդի կողմից կոչվել է Աջի ժամ, որովհետև առաջին Աջը ունեցող եկեղեցին է: Կառուցվել է 1621 թվականին, ժողովրդի նվիրատվություններով, քառանկյուն է, խարսխված 4 պուների վրա: Նորոգվել է 1859 թ. «Ծախիւք եւ արդեամբ աստուածասէր աղայ Պօղոս Անդրէասի»:

Ջուղայի ամենափառավոր և շքեղակառույց եկեղեցին, իր ճարտարապետական հատուկ ոճով և հսկա զմբերով, Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցին է կամ, ինչպես գրում է Տեր-Հովհանյանը՝ «Մ'եղանի Բեթղահեմը»: Կառուցվել է 1627-28 թթ. խոջա Պետրոս Վելիջանյանի կողմից, ունի բարձրակառույց շենք և հսկայական զմբեր: 1850-ական թվականներին եկեղեցին ենթակա է եղել փլուզման, բայց 1870 թ. աղա Էլիագյանի միջոցներով վերանորոգվել է և փրկվել վեջնական խոնարհումից՝ ի պարծանք և հուրախություն Ջուղայի և հայ ժողովրդի, - գրում է Լ. Մինասյանը: Ավանդությունը այս եկեղեցու կառուցման մասին պատմում է, որ իբր այն հայ վարպետը, որը կառուցել է շահի մզկիթի զմբերը, որպեսզի այլևս դրա մասն մեծ զմբեր չկառուցի, կտրում են նրա մեկ ձեռքը, բայց նա մեկ ձեռքով կառուցում է նրանից ա-

վելի փառավորը: Եկեղեցին ամբողջությամբ մկարագարդ և ծաղկագարդ է: Նախկին Ս. Սարգիս եկեղեցին կամ «Օհանայ վանքը» չունի որոշ հիշատակարան, «թե երբ կամ յումմէ շինեցաւ»¹⁴: Նոր Զուղայի պատմագիրը, հեմվելով մի գրչագրում եղած հիշատակարանի վրա, այն կառուցված է համարում 1609 թ.: Ամայացել է 19-րդ դարի կեսերին, իսկ սպասներն ու Ս. Սարգիս Աջը տարվել են Երևան թաղի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի, որից հետո այդ եկեղեցին կոչվել է Ս. Սարգիս:

Ս. Սարգիսը (Ամենափրկիչը) կառուցվել է 1659 թ. ժողովրդի միջնադարյան-մերով: Այն թերևս ունեցել է մկարագարդումներ, բայց մերկայումս այն համարյա ամբողջությամբ սպիտակեցված է:

Նույն՝ 1659 թվականին է կառուցվել մաս Ս. Միմաս եկեղեցին, որը գտնվում է Դավրեժ թաղում (մայիկիում՝ Ս. Աստվածածին): Կառուցվել է ժողովրդի հանգամանությամբ: Եկեղեցին կամարակապ է, պատերի վրա աչքի են ընկնում որմնախորշերի և պուճաղների գունավոր զարդանկարները: Խորանն ամբողջովին մկարագարդ է: Վերանորոգվել է 1909 թ. հանգուցյալ Հ. Պողոսյանյանի կտակած գումարներով:

Բացի եկեղեցիներից, Զուղայում կառուցվել է մաս մի կուսանոց-մեմաստան: 1623 թ. Լազարյան «վեհագնայ» հայտնի տոհմի մահապետ խոջա Եղիազարի ծախսով Չարսու թաղում կառուցվել է Ս. Կատարինեի մեմաստանը (Կուսանոց Ամապատ), որն ունեցել է խուցեր և աղոթատուն-եկեղեցի, որ ամեն մի մեմաստանի հիմքն է կազմում: Եկեղեցին ունի պարզ ու, ոչ մեծ զմբեթ՝ ութ փոքր պատուհաններով, մկրտության ավազան: Եկեղեցու մի մասն ունի «զպատկերս տնօրինակաճանցն Յիսուսի, իսկ առաստաղն է ծաղկագարդեալ, այլ ոչ գեղարունեստի»¹⁵: Ավանդությունը պատմում է, որ Հայաստանից այստեղ են փոխադրվել երեք կույսեր, որոնց մկարները ասեղմագործվել են կտավի վրա: Ամցյալում Ամապատն ունեցել է 32 կույս: 1907 թ. Բագրատ Վարդապարյանի մայաձեռնությամբ քանդվել են կույսերի խցերը և կառուցվել է երկհարկանի մի շենք՝ որպես որբանոց-արհեստանոց, և մի քանի սենյակներ ևս՝ որպես գորգագործարան, որոնք մույսպես քանդվել են և դարձել սկզբում մանկատուն, ապա՝ ծերանոց, այնուհետև՝ բնակարան: Կույսերի մեմաստանն ունի ընդարձակ պատմություն՝ իր միաբանների ծավալում գործունեությամբ: 1858 թ. վանքում գործել է օրիորդների առաջին դպրոցը: Մեմաստանի վերջին կույսը եղել է մայրապետ Եղիաբեթ Իսրայելյանը, քույրը Երուսաղեմի երբեմնի Կյուրեղ Պատրիարքի, որը 1954 թ., կյանքից ձանձրացած, ինքնասպանություն գործեց: Ամցյալում վանքը հայտնի է եղել մաս իր սառը ջրի ջրհորով, ինչպես մաս իր պատրաստած քաղցրավենիքներով՝ «գեազ»-ով ու «լովզ»-ով:

¹⁴ Թ. Տէր-Յովհաննես, Բ. Ա., էջ 19:

¹⁵ Թ. Տէր-Յովհաննես, մույն աշխ., Բ. Բ., էջ 224:

Անցյալում այս բոլոր եկեղեցիները զանգի փոխարեն ունեցել են տախտակ, որի մոտը ղեռ պահվում է Ս. Կատարիների մեմաստանում: Առաջին անգամ Ս. Թովմաս եկեղեցու համար զանգ է բերվել, որի պատճառով էլ կոչվել է «Զանգով ժամ»: Եկեղեցին այժմ ավերված է:

Ինչպես արդեն ասացինք, Նոր Զուղան իր հրաշալի մկարագարոված եկեղեցիներով միակն է ոչ միայն Սփյուռքում, այլև Մայր Հայրենիքում՝ կրկնակի գմբեթներով, ներսից կիսազմորած, իսկ դրսից՝ ձվաձև թաղամթներով: Մահմեդական ճարտարապետությանը բնորոշ այս լուծումը հայկական շինարվեստում հանդիպում է միայն Նոր Զուղայում: Հայկական և պարսկական ճարտարապետության այսպիսի յուրատեսակ սինթեզի շնորհիվ Նոր Զուղայի եկեղեցիները միակն են ճարտարապետության պատմության մեջ: Ընդունված է ասել ու կարծել, որ այս բոլոր մկարագարողներն ու որմնամկարները զծվել ու մկարվել են հայ արվեստագետների ձեռքով: 17-րդ դարից Նոր Զուղայում գործել է հայկական կերպարվեստի դպրոց: Հայտնի մկարիչներ են եղել Մինասը, Հովհաննես Մրքուզը: Նրանց հետ կամ նրանց ղեկավարությամբ աշխատած մկարիչների՝ Դավթի, Կարապետի, Աբովի, Տեր-Ստեփանոսի, Ավետի, Մարտիրոսի և այլոց համար բնորոշ է հակումը դեպի իտալական և հոլանդական դասական արվեստի ավանդները, որոնց զուգակցվել են տեղական ոճական բազմազանությունը: Նրանց աշխատանքներում աչքի է զարնում արտաքին շքեղությունն ու կերպարների ազգային տիպականացումը: Այն հսկայական ազդեցություն է ունեցել սեֆյան արվեստի վրա (Ալի-Ղափու, Չեթել սոթուն պալատների մկարագարողները): Նույն այդ դպրոցի մկարիչներից է եղել նաև Բոգդան Սոլթանովը: Ամենահայտնին եղել է Մինասը, որի անունը առաջին անգամ հիշատակել է Ա. Դավրիժեցին: Արխիվային վավերագրերը մույնպես վկայում են, որ Մինասը եղել է վարպետ-մկարիչ և մինչև անգամ Սպահանի բոլոր հայ և պարսիկ մկարիչների վարպետը:

Նոր Զուղայի եկեղեցիները, հատկապես Ս. Ամենափրկիչ վանքը, կտակների և մվիրատվությունների միջոցներով, ունեցել են մեծ թվով կալվածքներ՝ տներ, խանութներ, այգիներ, հողեր: Մեր հավատացյալ հայ ժողովուրդը մեծ սիրով ու գորովանքով է իր հարստությունից բաժին հանել ազգին ու եկեղեցուն: Եվ դա է պատճառը, որ եկեղեցիները, բացի իրենց ունեցած կրոնական սրբավայրի արժեքից, իրենց մեջ պարունակում են նաև այլ արժեքներ՝ մկարներ, ոսկյա և արծաթյա իրեր ու սպասներ, փայտե ու քարե արվեստի արժեքներ, խաչքարեր, պատմական արժեքներ կայացնող տապանաքարեր, որոնք վերաբերում են եկեղեցիները կառուցողներին ու բարերարներին, մահատակներին ու արհեստավորներին: Այս տապանաքարերից հայտնի են Ս. Բեթղեմի եկեղեցու բակում թաղված խոջա Պետրոսի, մահատակ Սիմոն Հայրապետյանի հուշաքարերը: Աստվածածին եկեղեցում թաղված են եկեղեցին կառուցող խոջա Ավետիքը, իր կինը, աֆղանների կողմից սպանված

բժիշկ Միմասի որդի Հարությունը և ուրիշներ: Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում թաղված են մեծ թվով հոգևորականներ, առաջնորդներ, աշուղներ, ոսկերիչներ:

Ներկայումս Նոր Զուղայում կան 11 կանգուն եկեղեցի և 2 վանք: Եկեղեցիների կես մասը՝ թվով 12, ժամանակի ընթացքում խնամող ձեռքերի պակասի հետևանքով և հայերի հեռանալու պատճառով լքվել, ավերվել և շատերն էլ անհետացել են և այսօր դրանցից, բացի անուն ու հիշատակ, ցավոք, ոչինչ չի մնացել, իսկ մի քանիսի տեղն անգամ հնարավոր չի եղել ճշտել: Դրանցից են՝ Ս. Ամանիա առաքյալ, Ս. Աստվածածին (Գասկեցվոց), Ս. Հոգի, Ս. Հրեշտակապետաց և այլն:

Ամփոփենք. Նոր Զուղայում կառուցված առաջին եկեղեցին է համարվում Ս. Հակոբ Մծբնա Հայրապետի անունը կրող եկեղեցին, ամենափառավորը Ս. Ամենափրկիչ վանքի Մայր տաճարն է և Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցին, ամենագեղեցիկ մկարագարողներովը՝ Ս. Աստվածածինը, ամենամեծն իր չափսերով՝ Ս. Ստեփանոսը:

Բացի որմնակարներից, Զուղայի եկեղեցիներից մի քանիսը զարդարված են մասն գունավոր ու մկարագարող հախճապակիներով, որոնցից ամենահինը պատրաստվել է 1651-1666 թթ. (Ս. Աստվածածին եկեղեցու համար): Որպես ուխտատեղի ամենահայտնին Ս. Սարգիս եկեղեցին է: Նոր Զուղայի եկեղեցիներում, սկսած կառուցման հենց սկզբից մինչև 19-րդ դարի վերջը, հավաքվել են մեծ թվով խաչքարեր, որոնք, բացի իրենց պատմական արժեքից, ունեն մեծ գեղարվեստական արժեք: Արտաքին պատերին ամենաշատ խաչքարեր ունեցողը Ս. Ստեփանոս եկեղեցին է: Առաջին օրիորդների դպրոցը բացվել է Ս. Կատարինեի մենաստանում, 1858 թ.: Առաջին «Աջն» ունեցող եկեղեցին եղել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որի համար էլ ժողովուրդն այն անվանել է «Աջի ժամ»:

Ավերված եկեղեցիների մեջ ամենափառազարդն է եղել Ս. Հակոբ կամ Մուրադենց եկեղեցին: Անունին կից բառը ցույց է տալիս, որ այն կառուցվել է Մուրադենց տոհմի կողմից, 1632 թ.: Եկեղեցին կոչվել է մեծ խիարագմբեթ՝ գմբեթի շերտ-շերտ կառուցված լինելու պատճառով: Ս. Նազարեթ եկեղեցին կոչվել է մեծ Փռահիշիմի (մշակվում է՝ փառավոր շինվածք ունեցող), կառուցվել է 1611 թ. և համարվում է Զուղայի առաջին և հիմնավոր մեծ եկեղեցին՝ Ս. Հակոբից հետո, որի պատճառով էլ ստացել է իր երրորդ անունը՝ Նորաշեն: Եղել է ամենից շուտ կառուցվողներից և, ցավոք, մեծ առաջին լքվող ու ավերվողներից մեկը:

Թե՛ Սպահանում, և թե՛ Նոր Զուղայում եղել են մեծ կաթոլիկ եկեղեցիներ, որոնք պատկանել են ինչպես հայ, այնպես էլ եվրոպացի կաթոլիկ հավատացյալներին: Հայ կաթոլիկները, գրում է Լ. Միմասյանը, շուղայեցիների հետ եկել են մեծ Հին Զուղայից: Դրանցից ամենահայտնին եղել է Ծափրիմանյանների մեծահարուստ տոհմը, որոնք բնակություն են հաստատել Զուղայում, ուր և հիմնել են իրենց եկեղեցին՝ Ս. Ավետյացը: Կաթոլիկ եվրոպացիները ևս ունեցել են մի քանի եկեղեցիներ թե՛ մայրաքաղաքում, թե՛ Զուղայում, որոնցից այժմ կանգուն է միայն մեկը՝

Դոմինիկյանց վանքը, որի եկեղեցին կրում է Ս. Վարդարանի (Ռոգարիա) անունը և համարվել է Ջուղայի հայ կաթողիկոսների առաջնորդամիստը: Այժմ թափուր է, կառուցվել է Քոչեր թաղում, 1705 թ.:

Ներկայումս Սպահանում կա մի մատուռ՝ Ս. Կույսի անունով, որը կառուցվել է 1838-39 թթ., ուր հիմնվել է նաև դպրոց և աղջիկների գիշերօթիկ: Այս մատուռը կառուցել են ֆրանսիացի լազարիստ կաթողիկոսները:

18-րդ դարի վերջին, Իրանի մայրաքաղաքը Թեհրան փոխադրվելուց հետո, Սպահանը կորցրել է իր նախկին նշանակությունը:

Ներկայումս Նոր Ջուղան Սպահանի թաղամասերից մեկն է: Այժմ էլ այն մնացել է որպես թեմական և մշակույթի կենտրոն: Գործում են տպարանը, Նոր Ջուղայի թանգարանը, գրադարանն ու Մատենադարանը, որը գտնվում է Ս. Ամենափրկիչ վանքի տնօրինության ներքո: Մատենադարանի հավաքածուն սկսել է կազմվել դեռևս 17-րդ դարի 1-ին կեսին, վանքի և եկեղեցիների սեփականությունը կազմող ձեռագրերից: Հետագայում հարստացել է մվիրատվություններով և զնումներով: Ունի շուրջ 600 ձեռագիր (40-ը՝ մագաղաթյա): Ամենահինը 10-րդ դարի մագաղաթյա Ավետարանն է: Ձեռագրերի մեծ մասն ունի ընտիր մանրանկարչական նկարազարդումներ:

